

L. ATTIUS MACRO PANNÓNIAI HELYTARTÓSÁGA

Több, mint száz évig L. Attius Macrónak egyetlen feliratos emléke volt ismeretes Pannóniából, az az oltárkö, amelynek szövege v. Domaszewski olvasásában (CIL III 11077) a következőképp hangzik :

Nymphis[s] | sacr. | L. Attius | Macro | leg. Aug. |

A feliratos oltárkövet 1822-ben a kisigmándi temető kertjében találták és a következő évben Vajda Sámuel kisigmándi református predikátor publikálta¹. A köemlék a múlt század negyvenes éveiben már Kömlődön (Lussonium) volt Sárközy József birtokos tulajdonában.² Kömlődön tanulmányozta a feliratot Mommsen, majd a század végén v. Domaszewski.³ Az irodalomban található legutolsó közlés szerint a köemléket Kömlődön őrzik.⁴

A kisigmándi temetőben már Rómer Flóris nagyon sok római köemléket figyelt meg. E század harmincas éveiben azután Paulovics közölt innen olyan feliratos és domborműves köemlékeket,⁵ amelyeknél bizonyosra vehető, hogy ezeket Brigetióból hurcolták el ide. Az említett köemlékhez hasonlóan Attius Macro oltára is Brigetióból kerülhetett Kisigmándra,⁶ ami a köemlék értékelése szempontjából sem közömbös.⁷

Az oltárkö feliratát lényegében már Vajda és Rómer is helyesen közölte.⁸ Velük szemben Mommsen új olvasást adott (CIL III 4356), amely a külföldi prosopographiai irodalom számára évtizedekig, nálunk viszont napjainkig iránytadó maradt. A római felirattan egyik megalapítója a felirat utolsó sorában olvasható LEG AVG rangot szükségtelenül [*pr(o) pr(aetore)*] egészítette ki és nagy tekintélyével ezzel alapot adott annak az irodalomban szívósan továbbélő felfogásnak, amely szerint Attius Macro Pannonia superior egyik helytartójának tekinthető.⁹

A felső-pannóniai helytartók listájának kritikai feldolgozásakor Ritterling v. Domaszewski főntebb idézett javított olvasását alapul véve, élesen szembefordult a köemlék korábbi értelmezésével.¹⁰ A hazai irodalomban kellőképp nem értékelt gondolatmenetét érdemes idézni. Ritterling a felirat elemzésénél abból indult ki, hogy Attius Macro a köemléken az egyszerű *legatus Augusti* címet használja, a helytartót megillető *pro praetore imperium* feltüntetése nélkül. Következésképpen Attius Macro az oltárkö állításának időpontjában még nem lehetett tartományi helytartó, csupán legiós legatus. A *legatus Augusti* cím — Ritterling fejtegetése szerint — a II. században a *legatus legionis* megjelölésére használt terminus technicus a tartományi helytartó *legatus Augusti pro praetore* címével szemben.¹¹ A legiós legatus megjelölésére a *legatus legionis* terminus csupán a III. századi szóhasználatban jelenik meg. Mindezek alapján Ritterling a következőképp körvonalazta L. Attius Macro pályafutását : 126 körül Felső-Pannóniában a legio I adiutrix parancsnoka volt. Röviddel utána, de valószínűleg még 128 előtt, Hispániában szolgált mint a legio VII gemina felix parancsnoka.¹² Végül 134-ben consul suffectus volt.¹³ Kisebbsé módosítással hasonlóképp foglalta össze Attius Macro hivatali pályáját Edmund Groag¹⁴ és Pierre Lambrechts.¹⁵ Domaszewski olvasásával, illetve a Ritterling—Groag-felfogással szemben epigraphiai szempontból kifogás nem emelhető. A kisigmándi oltárkönek csupán a jobb felső és alsó széle sérült. A felirat ötödik sorában a Mommsentől javasolt *pr. pr.* rövidítés még betűkapcsolás esetén is nehezen helyezhető el. A *pr. pr.* betűcsoport hiánya mellett szólhat, hogy L. Attius Macro hispániai oltárkövén, amelyet — mint ismeretes — a legio VII gemina felix legatusaként állított, a kisigmándi oltárkö szövegével teljesen azonos szövegelosztást találunk.¹⁶ A kisigmándi oltárkö eredetinek tartható lelőhelye (Bri-

getio) is arra mutat, hogy Attius Macro mint az itt állomásozó legio parancsnoka, nem pedig mint carnuntumi székhelyű helytartó állított oltárt a Nympháknak.

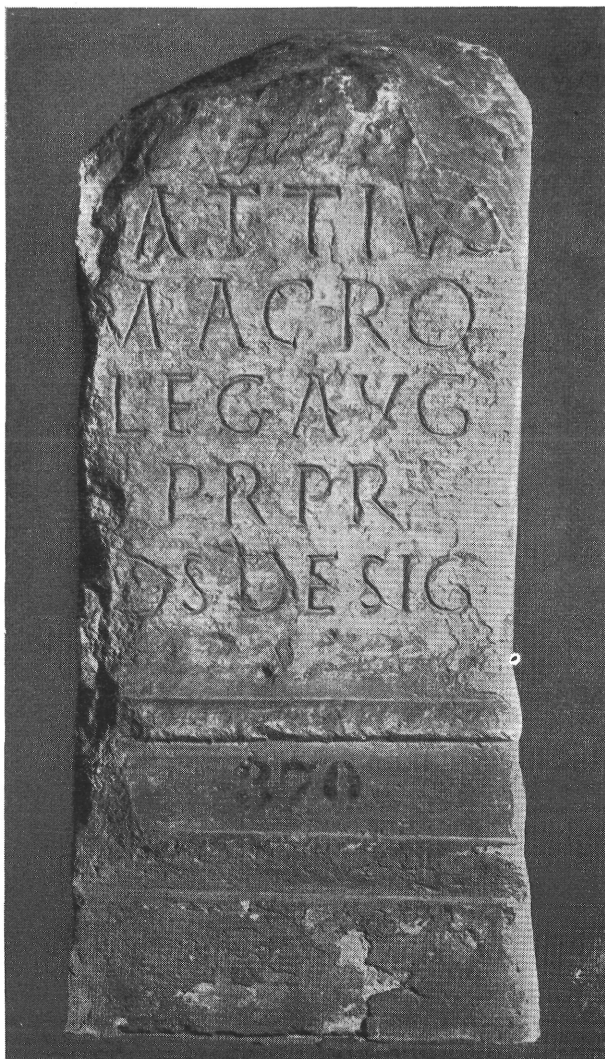
A főntebbieken kívül prosopographiai szempontból is nehézségbe ütközne L. Attius Macro személyének elhelyezése Felső-Pannónia Hadrianus-kori helytartói között. Nem kétséges ugyanis, hogy erre a legatióra legkorábban 134. évi consulatusa után kerülhetett volna sor. 136 második felétől 138-ig Felső-Pannóniát is L. Aelius Caesar kormányozta imperium maiusszal.¹⁷ A iuridicus minőségben alája beosztott T. Statilius Maximus jelenléte kizárja, hogy rajta kívül még külön legatus Augusti pro praetore is működött volna a tartományban. Nem sokkal 138. január 1. után már T. Haterius Nepos Felső-Pannónia helytartója.¹⁸ L. Attius Macro részére ezek szerint a 135. év és a 136. év első fele jöhetne számításba, ami azonban a következők miatt egészen valószínűtlen:

Nincs példa arra, hogy valamely proconsul közvetlenül a consulatust követő évben kineveztek volna Felső-Pannónia élére. Reidinger hasznos összeállításából kitűnik,¹⁹ hogy a consulatus és a felső-pannóniai legatio között a legkisebb intervallum 3—4 év szokott lenni, de nem volt ritka a 8—10 éves intervallum sem.²⁰ A főntebbiek ismeretében egészen valószínűtlen tehát, hogy a 134. év egyik consulát már 135-ben kinevezték volna Felső-Pannónia élére. 136-tól kezdve viszont már L. Aelius Caesar képviselte itt az államhatalmat 138. január 1-én bekövetkezett haláláig.

Aelius Caesar utóda a felső-pannóniai helytartóságban, T. Haterius Nepos, ugyanabban az évben, csak valamivel korábban volt consul suffectus, mint Attius Macro, akivel szemben éppen ezért rangidősnek számított. Ha pedig a rangidős consularis csak 138 elején került a tartomány élére, a rangban nála fiatalabb Attius Macro, az akkori idők gyakorlatának megfelelően (amelytől csak nagyon ritkán tértek el)²¹ majdnem bizonyos, hogy utána következhetett.

Haterius Nepos helytartóságának időtartama ismeretlen. A Vita Antonini hitelt érdemlő szöveghelye²² alapján azonban állítható, hogy Antoninus Pius trónralépése után egy ideig még hivatalban maradt. Az azonban már kevésbé valószínű, hogy 145-ig, azaz nyolc éven keresztül állott volna Pannonia superior élén,²³ és csak a 146-ban kimutatható L. Pontius Laelianus²⁴ váltotta le. T. Haterius Nepos és L. Pontius Laelianus közé ezért kb. a 142—145. évekre még egy felsőpannóniai legatus beiktatása kívánkozik. Egyedül ezekre az évekre (de semmi esetre sem 135—136-ra) jöhetne számításba L. Attius Macro, amennyiben felső-pannóniai helytartóságának valami biztos epigraphiai alapja volna. A kisigmándi oltárkö azonban nem tekinthető ennek.

L. Attius Macro további pályafutására nézve fontos új adatot szolgáltat az Aquincumi Múzeumban található oltárköve, amellyel eddig nem foglalkoztak érdeme szerint. A felső részében töredékes oltárkö 1914-ben került a múzeum birtokába és

1. kép. L. Attius Macro helytartó oltárköve. Budapest—Palotaújfalu

rajta a következő felirat olvasható (1. kép):

..... [L.] | *Attius* | *Macro* | *leg. Aug.* | *pr. pr.*
| *cos. desig.* |

A kőemlék első ismertetője²⁵ lelőhelyként tévesen a Duna medrét jelölte meg és a kisigmándi oltárkö lelőhelyétől befolyásolva úgy vélte, hogy az oltárkö valamely brigetiói kőszállítmány kapcsán került Aquincumba. A lelőhelyet ugyan később helyesbítették,²⁶ a Mommsen—Liebenam-féle felfogás hatása alatt az aquincumi oltárt azonban továbbra is Attius Macro felsőpannoniai helytartóságának emlékeként kezelték. Egy félénk kompromisszumos javaslat²⁷ inkább csak arra volt alkalmas, hogy összezavarja a kérdést. A pannóniai helytartók legutóbbi monografikus igényű feldolgozása változatlanul Felső-Pannónia helytartójaként könyvelte el Attius Macró, aki T. Haterius Nepos előtt, a 134 utáni években igazgatta volna a tartományt.²⁸ Ennek a felfogásnak vitatható voltára azonban már föntebb rámutattunk.

Az aquincumi kőemlék lelőhelye kétségtelenül másodlagos, ami azonban még nem elég ahhoz, hogy a kőemléket Felső-Pannóniából, vagy éppen Brigetióból származtassuk. Attius Macro aquincumi oltára véleményünk szerint föltétlenül Aquincum szűkebb környezetéből került át a Duna bal partjára, amit különben a többi vele egyidőben talált feliratos kőemlék is megerősít.²⁹ Az utóbbiak közül e tekintetben különösen sokatmondó egy Iuppiter-oltártöredék felirata, amelynek 2—3. sorát, az eddigi irodalmon túlmenően, Haterius Saturninusnak, Alsó-Pannónia helytartójának nevére egészíthetjük ki (2. kép):³⁰

I.O.M. | *eq. sing.* H[ateri] | [S]atur[nini leg.] | [*Augg. pr. pr.*.....]. .....

Haterius Saturninust, a 164. év egyik *consul suffectus*át,³¹ Alsó-Pannónia több más helytartójához hasonlóan, Pannóniában töltött utolsó hivatali évében (163) jelölhették a *consuli* hivatalra. A helytartósága idejéből származó valamennyi feliraton mint két uralkodó *pro praetore* rangú *legatus*a (*leg. Augg. pr. pr.*) szerepel. Itteni hivatalát ezek szerint 161. március 7.³² után foglalta el és valószínűleg közvetlenül C. Iulius Geminus Capellianust váltotta le.³³ Haterius alsó-pannóniai helytartósága tehát a 161—163. évekre tehető.

Haterius Saturninus eddig ismert pannóniai kőemlékei a hajógyárszigeti helytartói palota és a legiós tábor *praetorium*ának körzetére lokalizálhatók.³⁴ A Palotaújfaluról előkerült oltárköve, amellyel a helytartó testőrlovasai a „leg hatalmasabb”³⁵ és legnagyobb Iuppiternek tett fogadalmukat váltották be, eredetileg a helytartói palota körzetében állhatott, ahol a lovas testőrök állomáshelye volt. A másik helytartó, L. Attius Macro oltárkövével együtt innen hurcolhatták el egy későbbi időpontban a pesti oldalra, Palotaújfalura.³⁶

Attius Macro helytartóságának időpontjára vonatkozólag — és arra, hogy melyik pannóniai tartományt igazgatta — azonban az aquincumi kőemlék lelőhelyénél is többet mond az oltárkö felirata, amelynek utolsó sorában Attius Macro mint *consul designatus* szerepel. Ismerve mármost Attius Macro *consulság*ának időpontját (i.sz. 134) szem előtt tartva azt is, hogy a *consuli* hivatalra jelölés az akkori idők gyakorlata szerint általában a hivatalbalépést megelőző év második felében történt,³⁷ Attius Macro aquincumi oltárát egészen pontosan a 133. év második felére keltezhettük.

2. kép. Haterius Saturninus testőrlovasainak oltárköve. Budapest — Palotaújfalu

Ebben az időpontban pedig Attius Macro már azért sem lehetett Pannonia superior legatusa, mert a 133 júliusában kiadott győri és ószőnyi diplomák³⁸ tanúsága szerint ekkor Cornelius Proculus volt Felső-Pannónia helytartója. Nem is beszélve arról a jogi képtelenségről, hogy consuli hivatalt még be nem töltött férfiút nem bízhattak meg valamely consularis rangú tartomány, mint pl. Pannonia superior igazgatásával. Attius Macro tehát vitathatatlanul Pannonia inferior helytartójának tekinthető. Aquincumi oltárkövének tanúsága szerint itteni helytartósága 133 végén járt le. A szokásos 3—4 évi hivatalviseléssel számolva 130 vagy 131-ben foglalhatta el a legatusi hivatalt. Minden jel szerint tehát egyidőben működött Cornelius Proculusszal.³⁹ Attius Macro után azonban legalább még egy alsó-pannóniai legatusnak kellett következnie a mindkét Pannóniát 136 második felében imperium maius-felhatalmazással átvevő L. Aelius Caesar helytartóságáig. Ezzel kapcsolatban megjegyeznénk, hogy Alsó-Pannónia Hadrianus-kori ismert helytartói közül az időben még pontosabban el nem helyezhető L. Cornelius Latinianus⁴⁰ nemcsak a 123—129/30., hanem a 134—136. évekre is javaslatba hozható.

Az előbbi időtartam mellett érvelne, ha ez a Cornelius Latinianus azonos volna a Moesia inferiorban valószínűleg 115 körül kimutatható Latinianus procurator Augusti személyével.⁴¹ De még ennek elfogadása esetén is túl korainak ítélnélhető Latinianusnak a 120 körüli évekre javasolt alsó-pannóniai helytartósága.⁴² M. Valerius Maximianus nemrég publikált cursus honoruma⁴³ tanúsítja, hogy még az ilyen kivételesen gyors karrier esetén is legalább 7—8 év volt szükséges, amíg M. Valerius Maximianus Alsó-Moesia centenarius rangú procuratorsága után (kb. 176—177) az egylegiós Numidia pro praetore rangú kormányzója lett (184—186).⁴⁴ Ennél gyorsabb rangemelkedés Latinianus esetében sem tételezhető fel, aki legkorábban a húszas évek közepe táján kaphatta meg az alsó-pannóniai helytartóságot. Lassúbb rangemelkedés esetén alsó-pannóniai helytartósága azonban kitolódhatott 134—135-ig. A két lehetőség között ma még határozottan nem választhatunk. Annyi azonban bizonyosra vehető, hogy Latinianus a Hadrianus-kori helytartók sorába illeszthető. A hajógyárszigeti oltárkövön szereplő L. Cornelius Latinianus ugyanis azonosítható azzal a Cornelius Latinianus nevű helytartóval, akihez Hadrianus, sajnos közelebről ismeretlen időpontban, egyik rescriptumát intézte.⁴⁵

A fentebbiek alapján a harmincas évek alsó-pannóniai helytartóit tehát a következőképp állítanánk össze :

L. Attius Macro	130/1—133. Cos. suff. 134.
Ismeretlen (L. Cornelius Latinianus?)	134—136 (első fele).
L. Ael. Caesar	136 (második fele)—138. jan. 1.
T. Statilius Maximus	138—140/1. Cos. ord. 144.

J E G Y Z E T E K

¹ Vajda S.: Tud. Gyűjt. (1823) X. köt. 117—118.

² Fényes E., A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben. I. Komárom vm. Pest 1848, 151. — Rómer F.: Arch. Közl. IV (1864) 53. (XIV). A feliratot Rómer Sárközy megküldött rajza alapján közölte.

³ CIL III 4356, ill. 11077.

⁴ Barkóczi L., Brigetio. Bp. 1951, 185. Uo. a XXIX. t. 4. képen azonban tévesen a Tata mellett előkerült töredékes Nympha-oltár (CIL III 10961) szerepel Attius Macro kisigmándi oltáraként.

⁵ Paulovics I., Pannonia. Bp. 1936, 239. — Uo. Rómer jegyzőkönyvére utalás.

⁶ Másképp: Graf, Übersicht d. antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I. 5. 1936, 137.

⁷ L. 27—28. old.

⁸ Mindkettőnek csupán az 1. sor végén levő HI ligatúra került el figyelmét.

⁹ Liebenam, Die Legaten in den röm. Provinzen. Leipzig 1888, 342. — P. v. Rohden: RE II (1896) 2255, No 23. — Kuzsinszky B., Aquincum. Bp. 1934, 215, és Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 149—150. — d'Orgeval, L'empereur Hadrien. Paris 1950, 411. — Dobó Á., Pannónia provincia helytartói. Bp. 1958 (kézirat). E munkát a kandidátusi értekezés tézisei után idézzük.

¹⁰ Ritterling: AEM XX (1897) 20. — RE XII (1927) 1401, 5.

¹¹ Erre újabb találó például szolgálhat egy felirattöredék Troesmisből [Ann. ép. (1957) 265]: „..... Fuficio Cornuto leg. Aug. pr. pr. dedicante Q. Caecilio Reddito leg. Aug.” etc.

¹² A CIL II 5083 alapján. Vö.: RE XII (1927) 1639, 6.

¹³ CIL XVI 79—80. (az utóbbit Ritterling még nem ismerhette). Vö.: *Liebenam*, Fasti consulares. 1901, 21. — *E. Degrassi*, Fasti consulari. Roma 1952, 39.

¹⁴ PIR, I² (1933), 273. — Groag szerint a hispániai legióparancsnokság esetleg megelőzte a pannóniaiakat.

¹⁵ *P. Lambrechts*, La composition du Sénat romain de l'accession d'Hadrien à la mort de Commode. Antwerpen—Paris—S'Gravenhage 1936, 24, No 20.

¹⁶ CIL II 5083: „*Genio | leg. VII [g. f.] | I. Attius | Macro | leg. Aug.*”

¹⁷ A keltezést már *Ritterling* i. h. 18—19. old. megindokolta. — Vö.: *Reidinger*, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens. Antiquitas, I. 2, Bonn (1956) 73—74.

¹⁸ CIL XVI 84. — *Ritterling* i. h. 19. — *Reidinger* i. m. 76. — *Dobó* i. m. 3.

¹⁹ *Reidinger* i. m. 119.

²⁰ Az osztatlan Pannónia kormányzói között fordult elő és mindössze egy ízben rövidebb intervallum: az i. sz. 6. év egyik consulát, Aemilius Lepidust már i. sz. 8-ban kinevezték Alsó-Illyricum (a későbbi Pannónia) élére. *Reidinger* i. m.

²¹ Pl. ilyen kivételnek tekinthető, hogy a 152. év egyik cos. suff.-a, L. Dasumius Tullius Tuscus (*Degrassi* i. m. 43) később (163—165 között, *Reidinger* i. m.) volt Pannonia superior helytartója, mint a 154. év egyik cos. suff.-a, M. Nonius Macrinus [*Lambrechts*: RE XVII (1937) 878, 50. — *G. A. Harrer*—*A. I. Suskin*, Am. Journ. Arch. XLIII (1939) 281. — *Degrassi* i. h.], akinek még Antoninus Pius utolsó éveiben kellett Pannonia superiort igazgatni. (Szerintünk helyesen: *Reidinger* i. m.) Dasumius Tullius Tuscus nagyjából Macrinus felső-pannóniai legatíójával egyidőben, azonban egy másik consularis tartomány, Germania superior élére került, aminek különleges okai lehettek.

²² SHA, Vita Antonini, 5, 3: „*Factus imperator nulli eorum, quos Hadrianus provexerat, successorem dedit fuitque ea constantia, ut septenis et novenis annis in provinciis bonos praesides detineret.*”

²³ Ami különben a SHA fentebb idézett szövege szerint Antoninus Pius uralkodása idején előfordult.

²⁴ CIL XVI 178.

²⁵ *Kuzsinszky B.*, Aquincum. Bp. 1934, 215, No 370.

²⁶ *Kuzsinszky B.*: Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 149. Palotaújfalu, egy középkori épület (templom?) romjaiból.

²⁷ *Szilágyi J.*, Beszéljenek a kőemlékek. Bp. 1949, 58. old.: „...ez a helytartó Kr. u. 126 körül működött Aquincumban.”

²⁸ *Dobó* i. m. 3.

²⁹ Aqu. Múz. Kőemléktár, 370—371, 373—374. lt. sz. Feliratukat közölte *Kuzsinszky B.*: Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 94, 124, 149.

³⁰ A kiegészítésnél a 2. sor végén RI betűkapcsolással számolhatunk, mint Haterius Saturninus három másik aquincumi oltárkövén (l. alább: 34. jegyzet). A 3. sorban valószínű az NI ligálás. A 4. sor kiegészítése a többi Haterius-oltár szövege alapján javasolható.

³¹ Consultársa Q. Caecilius Avitus volt. Mindkettőjük nevét a 164. július 21-én kelt palatovói diploma (CIL XVI 185) őrizte meg. *Degrassi* i. m. 46.

³² M. Aurelius Antoninus és L. Aurelius Verus társcsászárságának kezdete.

³³ Az alsószentiványi és adonyi diplomák (CIL XVI 112, 113) új keltezése alapján állítható ez [*Hüttel*, Antoninus Pius. II. 1933, 147. — *Nagy T.*: Arch. Ért. (1954) 111].

³⁴ A helytartói palotából került elő Haterius Saturninus és fia, Latronianus trib. mil. I. O. M. et dis deabusque állított oltárkö (Szilágyi J.: Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 407), valamint Arpoeras patertől a helytartó háznépének salusáért ajánlott oltár (CIL III 3479). A helytartó egyik libertusa, Ti. Aterius Callinicus *Danuvio defluentis* ajánlott oltárkövéről (CIL III 3416) már korábban megjegyeztük (Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 398), hogy a Hajógyárszigetet a pesti oldallal összekötő cölöphíd Danuvius-Neptunus-szentélyében állhatott. — A legióstábor praetoriumához kapcsolnánk viszont Ti. Haterius Saturninus és fia „*dis militaribus salutaribus*” ajánlott óbudai lelőhelyű oltárkövét (CIL III 3473). Vö.: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 405.

³⁵ *J. Marouzeau*, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions. 1956, 347/348. old. finom megjegyzésben mutatott rá arra, hogy a feliratokon Iuppiter *optimus* jelzője nem a „legjobb”, hanem a „hatalmas”, „gazdag” Iuppiter ideáját kívánta idézni.

³⁶ Különben a két helytartó-oltárral együtt előkerült Neptunus-oltár is a Hajógyársziget felé mutat. L. fentebb: 34. jegyzet.

³⁷ *Th. Mommsen*: R. St.-R. II. 1², 76 — Vö.: *Nagy T.*: Arch. Ért. (1954) 17.

³⁸ CIL XVI 76—77.

³⁹ Az utóbbira: *Reidinger* i. m. 71.

⁴⁰ Oltárkövét publikálta: *Szilágyi* utóbb i. h. 406.

⁴¹ Az utóbbira: *A. Stein*, Die Legaten von Moesien. Diss. Pann. I. 11. 1940, 112—113.

⁴² *Szilágyi* utóbb i. h. — *Dobó* i. m.

⁴³ *H. G. Pflaum*: Lybica III (1955) 135. — Ann. ép. (1956) 124.

⁴⁴ CIMRM, No 137, s hozzá: *M. Leglay*, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions. 1954.

⁴⁵ Dig. XLVIII 5. 28, 6 (CIC, I⁶, 1954, 849).

THE PANNONIAN GOVERNORSHIP OF L. ATTIUS MACRO

For more than a century, the only known inscriptured Pannonian relic concerning L. Attius Macro was the altar-stone of Kisigmánd. As interpreted by v. Domaszewski (CIL III 11077), its inscription is this:

NYMPHI[S] | SACR. | L. ATTIUS | MACRO
| LEG. AVG.

An essentially correct version of the inscription was presented already by Samuel Vajda and Floris Romer,¹⁻² while a different new reading was given by Mommsen (CIL III 4356), one that was regarded as authoritative by western prosopographical literature during several decades and has been accepted as such by our investigators up to the present day. The words LEG AVG, indicating the official rank, was unnecessarily completed with *pr(o) pr(actore)* by one of the founders of Roman epigraphy who, by doing so, gave rise to an assumption that was to persist so tenaciously in literature, namely, that Attius Macro was one of the proconsuls of Pannonia Superior.

When preparing a critically compiled list of the proconsuls of Upper Pannonia, Ritterling (who adopted the said reading of v. Domaszewski) turned against Mommsen's interpretation with the correct argumentation¹⁰ that Attius Macro could not yet function as provincial governor but only as legionary legate at the time when the altar-stone was erected. Edmund Groag was one of the few authors, who accepted Ritterling's arguments.¹⁴ Indeed, Mommsen's interpretation is objectionable both epigraphically and prosopographically. If we were to accept Attius Macro as one of Hadrian's proconsuls in Upper Pannonia, only the year 135 and the first half of 136 could be considered as the time of his tenure of office. This, however, is highly improbable for the following reasons:

To our knowledge it never happened that a person was appointed governor of Upper Pannonia in the year following his consulship. Reidinger's useful table makes it clear¹⁹ that there was always an interval of at least 3 to 4 years — and not infrequently even one of 8 to 10 years — between consulship and Upper-Pannonian governorship. It is, therefore, hardly conceivable that one of the consuls of 134 should have become the governor of Upper Pannonia as soon as 135. It could not have happened later, as L. Ael. Caesar appears already in 136 as the supreme representative

of the executive power who held this office until his death on January 1, 138. His successor, T. Haterius Nepos, was cos. suff. in the same year as Attius Macro (although somewhat earlier). Well, if T. Haterius Nepos, a consular, senior in rank to Attius Macro, attained the governorship of the province in 138, it is almost impossible that his junior should have preceded him; it would have been in sharp contrast to usage which was violated in very exceptional cases only.²¹ How long T. Haterius Nepos kept his office as proconsul is not known. Considering SHA, Vita Anton. 5,3 it is safe to assume that he continued as governor for some time after the accession of Antoninus Pius. It is, on the other hand, improbable that the term of his governorship of Pannonia Superior lasted eight years, i. e. until the succession of L. Pontius Laelianus who is known to have taken office in 146.²⁴ It is, thus, necessary to postulate the governorship of an unknown legate for the years between 142—143 and 145. It is solely during these years (and in no case in 135—136) that a governorship of L. Attius Macro may be conceivable — if a conception of this kind had some epigraphic justification. The altar-stone of Kisigmánd provides no such justification.

Fresh data concerning L. Attius Macro's further career are furnished by an altar-stone found at Palotaújfalu. This relic, fragmentary in its upper portion, was found among the ruins of a mediaeval church and came into the possession of the Aquincum Museum in 1914.²⁵⁻²⁷ It bears the following inscription:

... | [L.] ATTIUS | MACRO | LEG. AVG. | PR. PR. |
COS. DES.

Palotaújfalu is undoubtedly but a secondary finding place of the relic in question; it has hitherto been assumed that it came to Palotaújfalu in connection with a stone transport from Brigetio:²⁸ it is, however, more probable that it was taken to Palotaújfalu (on the left shore of the Danube) from the praetorium of the camp of the Aquincum legion or from the governor's palace, like the other stone relics found together with Attius Macro's altar-stone.²⁹ Very instructive among these other relics is the fragment of a Jupiter altar: so far, literature seems to have failed to recognize that the 2nd and 3rd lines of the inscription may be completed to form the name of Ti.

Haterius Saturninus, governor of Lower Pannonia :

I.O.M. | EQ(UITES) SING(ULARES)
H[ATERI(I)] | [S]ATUR[NINI LEG AUGG. PR. PR...]

The hitherto known Pannonian stone relics of Haterius Saturninus derive from the governor's palace on the Shipyard Island and the area of the praetorium in the legion's camp.³⁴ The altar-stone found at Palotaújfalu — by the erection of which the governor's mounted guards redeemed their vow to the „most powerful”³⁵ and most exalted Juppiter — may originally have likewise stood in the vicinity of the governor's palace where the mounted guards were stationed. It was probably from here that — together with the altar-stone of the other proconsul, Attius Macro — it was carried in the Middle Ages to the left shore to be used for the construction of the church at Palotaújfalu.

As regards the date of Attius Macro's governorship and the question as to which province of Pannonia was governed by him, more than from the finding place of his altar stone can be learnt from its above-quoted inscription, in the last line of which Attius Macro bears the title *co(n)s(ul) des(ignatus)*. Knowing the time of Attius Macro's consulate (134) and remembering that candidature for consulship was usually set up in the second half of the year preceding the taking of office,³⁷ we are fairly safe in dating Attius Macro's altar at Aquincum from the second half of 133. Another reason why at that time Attius Macro could not be the legate of Pannonia Superior is the evidence of the diploms issued in July, 133,

at Győr and Újszóny³⁸ which prove that Cornelius Proculus governed Upper Pannonia at this date. It would have been in any case a legal nonsense to put a non-consular at the head of a province of consular rank. Therefore, Attius Macro was beyond any doubt the legate of Lower Pannonia. His tenure of office expired, according to the evidence of the Aquincum altar-stone, towards the end of 133. Since governorship lasted usually 3 to 4 years, he must have taken up his duties as a legate of Lower Pannonia in 130 or 131. It appears that his tenure of office coincided with the governorship of Cornelius Proculus in Pannonia Superior.³⁹

L. Attius Macro must have been succeeded by another legate of Pannonia Inferior who held his office until the second half of 136 when L. Aelius Caesar, entrusted with *imperium maius*, became the joint governor of both parts of Pannonia. Let us add that the governorship of L. Cornelius Latinianus, one of the known Lower-Pannonian legates during Hadrian's reign, has not yet been dated with full accuracy, so that he may have been in office in the years 134—136 instead of 123—129/30.⁴⁰⁻⁴⁵

In consideration of the above data the following „time table” of Lower-Pannonian governors may be suggested for the 'thirties:

L. Attius Macro	130/1—133. Cos. suff.: 134
Unknown (L. Cornelius Latinianus?)	134—136 (first half)
L. Ael. Caesar	136 (second half) — Jan. 1, 138
T. Statilius Maximus	138—140/41 (143?). Cos. ord.: 144

CAPTIONS

Fig. 1 Altar stone of governor L. Attius Macro. Budapest—Palotaújfalu

Fig. 2 Altar stone of Haterius Saturninus, mounted guards. Budapest—Palotaújfalu